

पुनर्जन्म

साने गुरुजी

रिया पब्लिकेशन्स्

पुनर्जन्म : साने गुरुजी

प्रकाशक

रिया पब्लिकेशन्स
२५०, ब-३०, शीतल बंगला,
नागाळा पार्क, कोल्हापूर.
मोबा. : ९४२२४२१५०२

अक्षरजुळणी

रविंद्र सावंत

मुखपृष्ठ

चित्रमित्र पब्लिसिटी, कोल्हापूर.

मुद्रक

ॐकार मुद्रणालय, कोल्हापूर.

आवृत्ती

१५ ऑगस्ट, २०११

किंमत

रुपये १८०/-

लेखकाचे दोन शब्द

३३ साली नाशिक तुरुंगात ही गोष्ट मी लिहिली होती. जेलमधील राजकीय व इतर कैदी नाना प्रकारचे चित्रविचित्र अनुभव सांगत त्यातूनच ही गोष्ट जन्मली. श्री. देशमुख यांनी गळ घातली. “तुमचे एखादे पुस्तक द्या.” मी त्यांना या गोष्टीचा थोडक्यात सारांश सांगितला व विचारले, “आवडली का तुम्हाला ? आवडली असेल तर मी पुन्हा लिहून तुम्हाला देईन.” ते म्हणाले, “द्या. लवकर द्या लिहून.” सहा वर्षांनी ही गोष्ट टुंकेतून बाहेर येत आहे. थोडेफार रंगरूप बदलून बाहेर येत आहे. तिचे काही जुने कपडे फाटले होते. तिला यथाशक्ती नवीन करून घातले. गंमल आहे चला. मला कळत नाही. पाखरे किलबिल करतात तेथे का या कलेचे नियम असतात ? झरा झुळझुळ वाहतो व गुणगुणतो काहीतरी. तेथे का तंत्र असते ? पाखरांची जशी किलबिल, तसे माझे लिहिणे. किलबिल केल्याशिवाय त्यांना राहवत नाही. पाखरांची किलबिल कधी कोणाला कटकटीची वाटते, कोणाला कौतुकाची वाटते परंतु पाखरे त्याची थोडीच पर्वा करतात ?

१-६-१९३९

- साने गुरुजी

© सदर पुस्तकातील मजकुराचा हक्क मुक्त आहे; परंतु या पुस्तकातील मांडणी, मुखपृष्ठ किंवा एकंदरीत रचना यांची नक्कल करता येणार नाही, तसेच ट्रेसिंग किंवा निगेटिव्हच्या साहाय्याने छापताही येणार नाही. तसे आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल, याची नोंद घ्यावी.

अनुक्रमणिका

१. मित्रलाभ	७
२. मनोहर	१९
३. पावसामुळे परिचय	२५
४. चिखलातील कमळे	३५
५. साप	४१
६. कोण ती ?	५८
७. आनंद	६७
८. सेविका व सूतिका	७७
९. फुलगांव	८५
१०. आशा-निराशा	९६
११. कैदी	१११
१२. कोठे आहे धर्म ?	११९
१३. मेळा	१२८
१४. कायदेभंग	१४७
१५. भेट	१६१
१६. नवीन बाळ	१७५
१७. समारोप	१८२

मित्रलाभ

भाऊराव मनाचे मोठे मोकळे होते. त्यांचे ते निर्मळ व अकपट हास्य आजूबाजूस आनंद निर्मावयाचे. नेहमी त्यांचे मंडळीत उठणे-बसणे. ते वकील होते; परंतु वकिलीत त्यांचे लक्ष नसे. वकिलीसाठी ते जन्मलेले नव्हते. पक्षकार आले तर भाऊराव म्हणायचे, “नको तुमची कटकट ! जा बाबांनो. माझं नाही आज लक्ष.” वास्तविक वकील पक्षकारासाठी तहानलेला असतो. पक्षकार म्हणजे वकिलाचे दैवत, वकिलाचा प्राण; परंतु भाऊसाहेबांचे निराळेच. ते म्हणावयाचे, “प्रतिष्ठित मंडळीत मिरबता यावं म्हणून मी वकील झालो. वकील व प्रतिष्ठा यांचा संबंध सुटताच माझ्या घरावरची पाटी मी चुलीत घालीन.” पक्षकाराच्या कागदावरच्या राशीखाली गुदमरून जाण्यासाठी ते वकील झाले नव्हते. शिवाय त्यांना वकिली चालविण्याची फारशी जरूरीही नव्हती. त्यांची पिढीजात सावकारी होती. रगड शेतीवाडी होती. त्यांना काही कमी नव्हते.

सुंदरपुरात वकील पुष्कळ होते. सुंदरपूरच्या सभोवतालच्या भागात भांडणे फार. फौजदान्या, मारामान्या नेहमी चालावयाच्या. सुंदरपुराभोवती असा हा कलह मत्सरांचा असुंदर संसार पसरलेला होता, त्यामुळे वकिलांची

पोळी पिके. परंतु या परिस्थितीचा फायदा घेऊन आणखी गडगंज संपत्ती मिळवावी असे भाऊरावांस वाटत नसे. पैसा का कधी पुरेसा होतो ?, असे विनोदाने ते म्हणावयाचे. इतर वकिलांच्या घरी सकाळी पक्षकारांची झुंबड असावयाची. तेथे मुद्दे निघायचे कायद्यांचा कीस निघायचा खोट्या साक्षी नीट पढविल्या जायच्या ! परंतु भाऊरावांकडे सतार ऐकू यावी, बाजाची पेटी सुरू असावी, गोड गाणे चालू असावे ! भाऊराव संगीताचे वेडे होते. त्यांना आवाजाची देणगी नव्हती; परंतु सहृदयतेची होती. सुंदर गीत ऐकताच त्यांची जणू समाधी लागे. बाहेर पाटी वकिलीची होती; परंतु आतील दिवाणखाना संगीताचा होता. जीवन बेसूर करणाऱ्या कायदे-कानूनास गीताने बाहेर ढकलून दिले होते.

गावात कोणी चांगला गाणारा, चांगला वाजवणारा आला, की तो आधी भाऊरावांचे घर हुडकीत यावयाचा. कलाप्रेमी म्हणून त्यांची कीर्ती पसरली होती. भाऊराव सर्वांचे स्वागत करायचे. कलावान लोक म्हणजे त्यांची दैवते होती. त्यांच्या घरी आधी कार्यक्रम व्हावयाचा; मग अन्यत्र गावात. भाऊरावांच्या या रसिकतेमुळे ते लोकप्रिय झाले होते. त्यांची सर्व गावात ओळख. अनेक त्यांचे मित्र. कितीदा रोज चहा व्हायचा, किती पानसुपारी खपायची. परंतु असे होते तरीही त्यांना समाधान नव्हते. त्यांच्या भव्य भालप्रदेशावर क्वचित विषण्णता दिसून येई. त्यांच्या सुखात कोणती उणीव होती ? आपल्याला खरा मित्र नाही याचे त्यांना वाईट वाटे. शेकडो लोकांशी त्यांचा परिचय होता; परंतु या परिचयात खरा जिव्हाळा कोठून असणार बैठकीतील हा रंगेल विनोदी गडी कधीकधी एकटाच रात्री बाहेर पडायचा. जणू कोणी विरक्त योगीच ! सुंदरपूरच्या चरणाशी वाहणाऱ्या सुंदर नदीच्या काठी जाऊन ते बसायचे. नदीची ती गोड खळखळ त्यांचे हृदय उचंबळवी. नदीला पाहून स्वतःचे जीवन त्यांना दिसे. नदीजवळ हजारो प्राणी येतात, पाणी पितात, डुंबतात, खेळतात; परंतु कोणाला त्या नदीविषयी खरे प्रेम वाटते का ? ते येतात व जातात, क्षणभर नदीचे कौतुक करतात; परंतु ती नदी एकटी एकटी ! भाऊरावांच्या जीवनाची नदी अशीच होती. अनेक त्यांच्याकडे येत, चहा पीत, पान खात, गप्पा मारून निघून जात. त्यांच्यात जिवामावाचे असे कोण होते ? भाऊरावांच्या जीवनाच्या अंगणात अनेक येऊन क्षणभर नाचत-बागडत. परंतु अंतरंगात कोणी आले का ? ते

अंतरंग रिकामे होत. तेथील मित्रांसाठी मांडलेले सिंहासन तसेच होते ! त्यामुळे ते कधी उदासीन दिसत. परंतु त्यांचा आनंद स्वभाव लगेच प्रगट होऊन उदासीनता पार उडून जाई.

भाऊरावांचे वय तिशीच्या आसपास होते. त्यांचे लग्न झालेले होते. त्यांच्या पत्नीचं नाव आनंदी होते. ते अन्वर्थक नाव होते. आनंदीच्या कपाळावर कधी कोणी आठी पाहिली नाही. ती गडी माणसांवर रागवायची नाही, आदळ-आपट करायची नाही. भाऊराव संगीतप्रिय होते. आनंदीही कलाप्रिय होती. तऱ्हेतऱ्हेची भरतकामे ती किती सुंदर करी ! फुलझाडांवर बसलेले फुलपाखरू तिने भरले होते. दिवाणखान्यात जी तसबीर होती तिचे सर्वजण कौतुक करीत. आनंदी घर आरशासारखे राखी. इवलीही घाण तिला खपत नसे. तिचे आरशासारखे प्रसन्न स्वच्छ मन जणू बाहेर सर्वत्र प्रकट होई. आनंदी निर्दोष व निर्मळ होती. तिला कधी कोणाचा संशय यावयाचा नाही. देवाच्या सृष्टीत कोणाचा व का संशय घ्यावा असे ती म्हणे.

एखादे वेळेस पतीची खिन्नता तिच्या ध्यानी येई. आपल्यास अद्याप मूलबाळ नाही म्हणून का पती खिन्न असतो, असे तिच्या मनात येई. तुम्ही दुसरे लग्न करा असे सांगावे का, असे तिच्या मनात येई. परंतु हा विचार मनात येताच तिला स्वतःचा राग येई. आपल्या पतीचा आपण अपमान करीत आहोत, त्याच्या प्रेमाची अवहेलना करीत आहोत, असे तिला वाटे.

पत्नी कितीही आवडती असली, तरी मित्राची जागा ती भरून काढू शकत नाही. एकच प्रेम; परंतु नाना रंगांनी रंगले आहे, नाना रूपांनी नटले आहे ! त्या विविध स्वरूपात प्रेमाचा अनुभव घेण्यासाठी जीव भुकेलेला असतो. प्रेमाच्या एकाच प्रकाराने मनाला तृप्ती नसते. आनंदीच्या मनात ही गोष्ट आली नाही. पतीकडे कितीतरी लोक येतात बैठकी होतात, पतीचे कितीतरी मित्र ! असे तिला वाटे. तिला सतरांदा चहा करावा लागे; परंतु ती कंटाळत नसे. आपल्या पतीचे हे मित्रवैभव आहे असे मनात येऊन तिला अभिमान वाटे. पतीच्या जीवनातील ही दाणे टिपणारी चंचल पाखरे आहेत, असे तिच्या मनात येत नसे. कारण संशय तिला माहीत नव्हता.

असे दिवस चालले होते. परंतु एक दिवस आला - जीवनात उलथा-पालथ करणारा तो दिवस आला ! त्या दिवशी सकाळच्या आगगाडीतून एक सुंदर पुरुष

सुंदरपूश्टेशनवर उतरला. उंच व सडपातळ होती ती मूर्ती. गोरे-गोरे तोंड व त्यावर भुंग्यासारखे चंचल व काळेभोर असे ते डोळे. त्याच्या ओठावरून हास्य जणू प्रकाशाचे किरण फेकीत होते, असे हे गृहस्थ भाऊरावांच्या घरी एकदम आले.

“भाऊराव आपणच ना ?” त्यांनी प्रश्न केला.

“हो.” चकित होऊन भाऊराव म्हणाले.

“मी तुमच्याकडे आलो आहे.” नवखा म्हणाला.

“बसा.” हळुवार वाणीने स्वागत करीत भाऊराव म्हणाले. त्या नवख्या माणसाने पोशाख उतरला. अंगात फक्त रेशमी शर्ट आत होता. त्यांचे बोलणे-चालणे सुरू झाले.

“मी गवई आहे. आपण गायनाचे भोक्ते आहात असं कळलं, म्हणून आपणाकडे आलो आहे. कलेला सध्या दुर्दिन आले आहेत. खादाळ व गांधाळ झाला आहे समाज ! जाड्या-भरड्या खादीच्या पासोड्यात आज सौंदर्य येऊन राहिलं आहे. कलेचं आजकाल मरण आहे. आपल्यासारख्या कलापूजकाचं नाव ऐकले, म्हणजे थोडा धीर येतो.” पाहुणा बोलत होता.

भाऊराव म्हणाले... “गाण्याचं खरोखरच मला वेड आहे आणि तुमच्या गाण्याची तुमच्या बोलण्यावरून कल्पना येत आहे. किती गोड तुमचं बोलणं ! बोलणंच इतकं मधुर, तर गाणं किती मधुर असेल !”

त्या रात्री भाऊरावांकडे गायनाचा कार्यक्रम झाला. सारी मंडळी प्रसन्न झाली. त्या गायनात ओढाताण नव्हती. तो सहजरम्य विलास होता. कलेला कलावंताच्या कंठातून बाहेर पडताना आटापीट करावी लागत नव्हती. पाहुणे दिसत गोड, बोलत गोड, गात गोड. जणू कला त्यांच्या रूपाने प्रगट झाली होती. भाऊरावांचे भान हरपले ! ते एकदम पाहुण्यांच्या जवळ गेले व त्यांच्या पाठीवर हात ठेवून म्हणाले, “आज कृतार्थ झाले कान, सफळ झाले जीवन !”

पाहुण्यांचे गावातही कार्यक्रम झाले. त्यांचा सर्वत्र बोलबाला झाला. तोच एक सर्वांच्या तोंडी विषय ! पृथ्वीवर गंधर्व अवतरला असे लोक म्हणत. एके दिवशी रात्री भाऊराव व पाहुणे गच्चीत आरामखुर्चीवर बसले होते. आकाशातील चंद्राची कोर व ती चांदणी-किती रम्य होते ते दृश्य ! कोणी बोलत नव्हते. परंतु पाहुण्यांनी स्तब्धतेचा भंग केला. ते म्हणाले, “भाऊराव, उद्या सकाळच्या गाडीने मी जातो. मला रजा द्या.”

“कुठं जाणार ?” भाऊरावांनी प्रश्न केला.

“मी एक स्वैर मुशाफर आहे. मी कुठून तरी येतो, कुठं तरी जातो. मी चंचल वारा आहे. चंचल मेघ आहे. मला कुठं आसक्ती नाही-बंधन नाही. मी फुलपाखरू आहे. तुमच्या दिवाणखान्यात ते फुलपाखरू भरलेलं आहे. ते फुलपाखरू त्या फुलावरून उठणार नाही असं वाटतं. ते खरं फुलपाखरू नाही. खरं फुलपाखरू बसलं नाही तो उडू पाहतं.” पाहुणे कायमच बोलत होते.

“परंतु ही तसबीर पाहून अनेकांनी धन्योद्गार काढले आहेत.” भाऊराव म्हणाले.

“मी त्यात दोष काढतो असं नाही. अति हळुवार हातांनी ते चित्र भरलेलं आहे. ते थोर कलामय हात आहेत. ते हात क्षणभर हाती घ्यावे, डोळे मिटावे व ती कला आपल्याला ओढून घ्यावी. असही मनात येतं. भाऊराव, कला कोणतीही असो, तिचा आत्मा एकच आहे. तिची स्फूर्ती एकच आहे. रंग भरताना चित्रकाराची जी मनोवृत्ती असते, तीच राग आळवताना गवयाची असते. भाऊराव, थोर कलामय हातांचे तुम्ही पाणिग्रहण केले आहे म्हणून तुम्ही कलापूजक झालात. खरं ना ? बरं, ते असो. मग जावं म्हणतो उद्या.” पाहुणे मूळ मुद्द्यावर आले.

“तुम्ही असे वाऱ्यासारखे का राहता. एके ठिकाणी राहा. तुमची कला दुसऱ्याला शिकवा. तुमची कला तुमच्याबरोबर मरून न जावो. ज्याप्रमाणे मुलांबाळांच्या रूपाने आपण अमर होतो, त्याप्रमाणं ज्यांना आपण आपली कला देऊ, आपले विचार देऊ, त्यांच्या रूपानं आपण अमर होत असतो.” भाऊराव भावनेने बोलत होते.

क्षणभर कोणच बोलले नाही.

“तुम्ही लग्न नाही का केलं ?” एकदम भाऊरावांनी प्रश्न केला.

“का बरं ? मी कलेशी लग्न लावलं आहे. दुसरी लग्न लागली काय न लागली काय फुकट !” पाहुणा म्हणाला.

“तुम्ही लग्न केलं नसेल तर करा. तुमचं चंचलत्व जाईल. कुठं तरी दृढमूल व्हाल. इथं राहा ना. संगीताची शाळा काढा. आपल्या कलेचे वारसदार निर्माण करा खरंच, इथंच राहा.” भाऊरावांचा स्वर कोमल होता.

“अहो, थोडी तो गोडी ? उद्या तुम्ही मला कंटाळाल.” पाहुणे हसत बोलले.

“नाही नाही; मी कंटाळणार नाही. माझं हृदय ज्याला शोधीत होतं तो मित्र मला मिळाला. आता काय म्हणून कंटाळें ? फुलांचा कंटाळा येत नाही, सतारीचा